

UOT 94

V.U.Umudlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

v.umudlu@yahoo.co.uk

TÜRK TARİXÇİSİ BETUL ASLANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ “BAKİ MÜSƏLMAN XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ”NİN ƏRZURUM ƏHALİSİNƏ YARDIMI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər:, *Ərzurum, Rusiya işğalı, erməni zülmü, xeyriyyə cəmiyyəti, yardım*

XX əsrin əvvəllərində xeyriyyəçilik ənənələri Azərbaycanda geniş vüsət aldı. Bir sıra xeyriyyə cəmiyyətləri, o cümlədən də “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” təsis olundu. Məqalədə cəmiyyətin Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında çar Rusiyası tərəfindən işğal edilən Ərzurum əhalisinə göstərdiyi yardımlardan bəhs olunmaqdadır. “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin göstərdiyi bu yardımlar türk xalqının rəğbətini qazanmış və həmçinin Türkiyə tarixşünaslığında da öz əksini tapmışdır. Türk tarixçisi Betul Aslanın “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkləri”nin Anadolu Türklərinə Kardaş Köməği (Yardımı) və Bakü Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi” kitabı bu baxımdan çox təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. Əsərin bir bölümü cəmiyyət tərəfindən Ərzurum əhalisinə göstərilən qardaş köməyinin təsvirinə həsr olunmuşdur.

Məqalədə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Ərzurumda rus və erməni zülmünə məruz qalan əhaliyə edilən maddi və mənəvi dəstək, onların ərzaq və geyimlə təmin olunması Betul Aslanın əsəri əsasında təsvir olunmuşdur. Cəmiyyət tərəfindən yetim uşaqların və kimsəsiz qadınların küçələrdən və xarabalıqlardan toplanaraq Bakı, Gəncə, Tiflis və digər şəhərlərdə təşkil olunmuş sığınacaqlara göndərilməsi də müəllifin kitabında ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə həmçinin “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Ərzurumdakı fəaliyyətindən bəhs edən digər türk tarixçilərinin əsərlərinə də müraciət edilmişdir.

V. У. Умудлу

ВОПРОСЫ ПОМОЩИ «БАКИНСКОГО МУСУЛЬМАНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА» НАСЕЛЕНИЮ ЭРЗУРУМ В РАБОТАХ ТУРЕЦКОГО ИСТОРИКА БЕТУЛА АСЛАНА

Ключевые слова: *Эрзурум, Российская оккупация, армянское иго, благотворительное общество, помощь*

В начале XX века в Азербайджане получили широкое распространение традиции благотворительности. Был создан ряд благотворительных организаций, в том числе Бакинское благотворительное общество мусульман. В статье рассматривается помощь общества народу Эрзурума, оккупированного царской

Россией в начале Первой мировой войны. Эта помощь, оказанная Бакинским обществом благотворительности мусульман, завоевала симпатию турецкого народа и нашла отражение в турецкой историографии. В этом отношении заслуживает высокой оценки книга турецкого историка Бетула Аслана «Братская помощь азербайджанских турок анатолийским тюркам во время Второй мировой войны и благотворительность Бакинской мусульманской общины». Часть работы посвящена описанию братской помощи, оказываемой обществом жителям Эрзурума.

В статье описывается материальная и моральная поддержка «Бакинского мусульманского благотворительного общества» жертвам русского и армянского угнетения в Эрзуруме, обеспечение их продуктами питания и одеждой на основе труда Бетула Аслана. В книге автора также подробно рассказывается о сборе обществом сирот и женщин-сирот с улиц и руин и отправке их в приюты в Баку, Гяндже, Тбилиси и других городах.

В статье также упоминаются работы других турецких историков, рассказывающих о деятельности «Бакинского мусульманского благотворительного общества» в Эрзуруме.

V.U.Umudlu

ISSUES OF HELP OF THE "BAKU MUSLIM CHARITY SOCIETY" TO THE POPULATION OF ERZURUM, IN THE WORKS OF THE TURKISH HISTORIAN BETUL ASLAN

Keywords: *Erzurum, Russian occupation, Armenian yoke, charitable society, aid*

At the beginning of the 20th century, the tradition of charity became widespread in Azerbaijan. A number of charitable organizations have been created, including the Baku Muslim Charitable Society. The article examines public assistance to the people of Erzurum, occupied by Tsarist Russia at the beginning of the First World War. This assistance, provided by the Baku Muslim Philanthropy Society, won the sympathy of the Turkish people and was reflected in Turkish historiography. In this regard, the book of the Turkish historian Betul Aslan "Fraternal assistance of the Azerbaijani Turks to the Anatolian Turks during the Second World War and the charity of the Baku Muslim community" deserves a high assessment. Part of the work is devoted to the description of the fraternal assistance provided by the community to the residents of Erzurum.

The article describes the material and moral support of the "Baku Muslim Benevolent Society" to the victims of Russian and Armenian oppression in Erzurum, providing them with food and clothing based on Betul Aslan's labor. The author's book also tells in detail about the collection of orphans and orphans by the society from the streets and ruins and sending them to orphanages in Baku, Ganja, Tbilisi and other cities.

The article also mentions the works of other Turkish historians who talk about the activities of the Baku Muslim Charitable Society in Erzurum.

Azərbaycanda xeyriyyəçilik ənənələrinin tarixi qədim dövrlərə dayanır. Xalqımız daimi kimsəsiz, xəstə, darda qalan və köməyə ehtiyacı olan insanlara dayaq olmuş, yardım əlini uzatmışdır. XX əsrin əvvəllərində bu sahədə təşkilatlanma işi daha da inkişaf edərək xeyriyyə cəmiyyətlərinin qurulmasına səbəb olmuşdur. Bu cəmiyyətlərdən biri də 1905-ci ildə təsis olunmuş “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”dir. Cəmiyyətin fəaliyyəti Türkiyə tarixşünaslığının da tədqiqat predmetinə çevrilmiş və türk tarixçisi Betül Aslanın “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine ”Kardaş Kömeği (Yardıımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” adlı əsəri bütünlüklə cəmiyyətin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Məqalənin predmeti olan cəmiyyətin Ərzurum əhalisinə yardımı məsələsi əsərin mühüm bölümünü təşkil edir. Həmçinin digər türk tarixçilərinin kitab və məqalələrində cəmiyyətin fəaliyyətindən bəhs olunmaqdadır.

Birinci Dünya müharibəsi illərində işğala məruz qalan Türkiyənin bir çox bölgələrində olduğu kimi, Ərzurumda da əhaliyə göstərilən qardaşlıq köməyi cəmiyyətin fəaliyyətinin mühüm hissəsini təşkil edir. “Cəmiyyət”in fəaliyyətini və mövzudan bəhs edən türk tarixçilərinin əsərlərini ətraflı tədqiq edən müəllif B.Aslan türk elmi ictimaiyyətini cəmiyyətin gördüyü xeyirxah işlərlə ətraflı tanış etmiş və bunu qardaş köməyi kimi dəyərləndirmişdir. Əlbəttə, müəllifin əsərdə ortaya qoyduğu doğru yanaşma və tutduğu mövqe Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının real təəcəssümüdür.

Məlumdur ki, Sarıqırmış məğlubiyyətindən sonra rusların Ərzuruma yolu açılmış və şəhər 1916-cı ilin fevralında rus qoşunları tərəfindən zəbt edilmişdir. Beləliklə, işğal zamanı şəhəri tərک edə bilməyən türklər üçün iki il davam edəcək ağırılı-acılı qara günlər başlamışdır [1, s.269]. Bir məsələni də qeyd edək ki, hələ rusların yürüşü ərəfəsində şəhər əhalisinin xeyli hissəsi yaxınlaşan rus və ermənilərdən qorunmaq üçün qərb istiqamətində köç etməyə başlamışlar [5, iş 64, sən.15]. Köçün geniş miqyası rus və erməni zülmünün dəhşətindən xəbər verməkdədir. Belə ki, aparılan statistik hesablamalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, həmin ərəfədə Ərzurum şəhəri də daxil olmaqla köçənlərin ümumi sayı 448.607 nəfər olmuşdur [6, s.38]. İşğal ərəfəsində bölgədə toplam 673.297 nəfər müsəlmanın olduğunu [7, s.226] nəzərə alsaq, bu da Ərzurumdakı ümumi müsəlman əhalisinin yarısından çoxu demək idi.

İşğaldan dərhal sonra bütün əhali arasında axtarış fəaliyyətini həyata keçirən rus hərbi birləşmələri demək olar ki, şəhərdəki bütün evləri gəzərək bütün silah, döyüş sursatları, qəmə və bənzər materialların hamısını topladı. Axtarış aparılarkən küçəyə çıxmaq qadağan edildi. Rus əsgərlərinə bələdçilik vəzifəsini şəhərdə yaşayan ermənilər öz üzərinə götürmüşdü. Ermənilər axtarışlara şəhərin xüsusilə tanınmış simalarının evlərindən başladılar, bir qisim şəxslərin həbs olunmalarına səbəb oldular [8, s.188-189]. Bu axtarışlar zamanı Ərzurum əhalisindən demək olar ki, bütün kişiləri toplayaraq mərkəzdəki məscidlərə

dolduran rus əsgərləri silah tuta bilən və fiziki cəhətdən iş qabiliyyəti olanları əsir götürdülər. Ruslar buna qarşı çıxanlara və xalqa gözdağı vermək üçün qala içərisində 7 nəfəri edam etdilər. Bu məhbusların bir hissəsi işğalın ilk günlərindən başlayaraq yol tikintisi, qazıntı işləri kimi müxtəlif işlərə cəlb edildi, əksəriyyəti isə hərbi əsir kimi Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə göndərildi [9, s.259-287]. Məlumdur ki, həmin əsirlərin bir qismi də Bakı yaxınlığındakı Nargin adasına göndərilmişdi. Bu haqda aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Rus silahları ilə təchiz olunmuş erməni dəstələri, Rusiya ordusu sıralarında türk ordusuna qarşı döyüşdü və işğal altındakı bölgələrdə günahsız türk xalqına qarşı qırğınlara başladı [9, s.259-287]. Göründüyü kimi, şəhərdə qalan 250 minə yaxın insanın əksəriyyətini yaşlı, qadın, uşaq və xəstələr təşkil edirdi. Onları hansı fəlakətin gözlədiyini isə təsəvvür etmək heç də çətin deyildi.

İnsanlıq faciəsinin yaşandığı Ərzurumdakı hadisələr haqqında məlumatlar qısa zamanda Azərbaycanda geniş əks-səda doğurdu. Anadoluda müsəlman-türk xalqının yaşadığı bu fəlakətlər qısa müddətdə Rusiyada yaşayan bütün müsəlman-türklərdə, xüsusən də Azərbaycan türklərində həyəcan və ağır təsirə səbəb oldu [1, s.78]. B.Aslan yazır ki, bu ağırlı və qaranlıq günlərdə Azərbaycan türkləri Ərzurum türklərinin köməyinə çatmış, “Bakı müsəlmanları xeyriyyə cəmiyyəti” vasitəsilə Ərzurum xalqına kömək əlini uzatmışdır [1, s.269]. Onu da qeyd edək ki, Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra işğal altına düşən ərəzilərdə fəlakətə düşərək olan insanlara göstərilən yardımlar artaraq daha sistemli şəkildə gəlmişdi. Azərbaycan xalqı öz qardaşlarına kömək etmək üçün bir fədakarlığa hazır idilər.

Ümumiyyətlə, 1916-cı il hücumlarında ruslar tərəfindən çox sayda əsir götürüldü. Türk əsirlərinin bir qismi Bakı şəhəri ilə üzbəüz Nargin adasındakı düşərgəyə aparıldı, bir hissəsi isə Rusiyanın daxili şəhərlərinə köçürüldü. Bakıda əsasən əsgər və aşağı rütbəli saxlanıldı [5, sən.1038, v.79-80]. Həmin ildə Qafqaz cəbhəsində türk ordusunun məğlubiyyətləri, Anadoludan gələn acı xəbərlər, əsir türk əsgərlərinin Nargin adasına aparılması kimi hadisələr Azərbaycan türklərini son dərəcə kədərləndirmiş, onları dərindən yaralamışdı. Osmanlı dövlətinin Qafqaz döyüşlərində Rusiyaya məğlub olması Azərbaycan türklərinin istiqlal arzularını sarsıtmış və onların bu məsələdəki ümidlərinin azalmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan türkləri əsas diqqətini rus işğalına məruz qalan yerlərdəki müsəlman hərbiçilərə, döyüşdə əsir düşən türk əsirlərinə və Rusiya ordusunda xidmət edən müsəlman əsgərlərin problemlərinə yönəldilər [1, s.73].

Qafqaz cəbhəsində türk-rus müharibəsinin başlamasından dərhal sonra “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” işğala məruz qalan və müharibədən əziyyət çəkən yerli əhaliyə yardım etməyə başladı. “Cəmiyyət” Qars, Ərdəhan, Kagızman, Batum və İğdir bölgələrində minlərlə insanı səfalət və fəlakətlərdən xilas edildi. B.Aslan qeyd edir ki, Ərzurumun işğalı xəbəri gələn kimi Bakı müsəlman cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Rəsmi icazənin alınmasında cəmiyyətə bir sıra

maneələr törədildi və icazənin verilməməsinə səy göstərildi. Halbuki bu yerlərdə erməni xalqının yardımını ilə bağlı heç bir problemi olmamışdı. Lakin Bakı müsəlman cəmiyyətinin Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəsi Xosrov Paşa Bəy Sultanovun göstərdiyi səylər nəticəsində bu icazəni almaq mümkün oldu [2, s.161-178].

1916-cı ilin iyun ayında xeyriyyə cəmiyyəti general-mayor Talişinski və İlyasovu Ərzuruma göndərdi. İctimai vəziyyət və ehtiyacları öyrənmək baxımından bu nümayəndələr təxminən 16 min ilkin araşdırma apardı. Müharibədən əziyyət çəkən müsəlmanları müəyyənləşdirərək onların siyahılarını tərtib etdilər. Ərzurumda araşdırma aparən nümayəndələr tərəfindən vurğulanan digər bir məqam da şəhərdəki tibbi avadanlıqlara və xəstəxanalara ehtiyacın olması idi. Geri qayıdan nümayəndələr xəstəxanaların və müsəlman yaralıların acınacaqlı vəziyyəti haqqında da cəmiyyətin mərkəzinə məlumat verdilər [2, s.161-178]. Rus işğalı dövründə xüsusilə Rusiya ordusunda xidmət edən erməni əsgərləri girdikləri kənd və qəsəbələrdə müsəlmanları qıraraq evlərini yandırır, əşyalarını dağıdır və ərzaqlarını götürdükləri üçün müsəlman xalqı hər şeydən məhrum olmuş və qidaya böyük ehtiyac yaranmışdı [3, s.85-103]. Cəmiyyət bu ehtiyacı ödəmək üçün öz nümayəndələri İlyasov, Abdullah Sultanov və İsmayıl Nəzərəliyev vasitəsi ilə Qarsdan əvvəl 400, sonra isə, 5000 pud un gətirərək xalqa paylamışdılar. Bununla bərabər Hınıs və Tortum əhalisinə də un göndərilmişdi. Ancaq bunlar çatmadıqda daha 5000 pud arpa göndərilmişdi. Seyidov tərəfindən Ərzuruma 62.000 nəfərə paylanması üçün un, arpa, buğda, qarğıdalı, mərçi və 13.252 nəfərlik isə uşaq və böyüklər üçün paltar və ayaqqabı gətirilmişdi [3, s.85-103]. Həqiqətən də on minlərlə insanı ərzaq və geyimlə təmin etmək çox təqdirəlayiq bir hadisədir. Heç də təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin bu fəaliyyəti yerli əhali tərəfindən minnətdarlıq hissi ilə qarşılanırdı.

Yardımla birlikdə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin sədri tərəfindən Ərzurum bələdiyyəsinə göndərilən məktubda deyilirdi: “Əsrlər boyu sizdən ayrı qaldığımızı baxmayaraq baba-nənələrimizin dediklərindən, köhnə xəritələrdən başa düşürük ki, biz sizinlə olan ümumi xəritədən çıxarılmışıq. Vaxt gələcək bu xəritə yenidən birləşəcək və sizinlə bir xəritədə görünəcəyik. Əlli yüz il əvvəl başımıza gələn fəlakət bu gün sizin başınıza gəlməkdədir. Cəmiyyətimiz tərəfindən Türkünstan, Qafqaz və Azərbaycandan qardaşlarımıza kömək etmək üçün toplanan bu hədiyyələri qəbul edin və ehtiyacı olanlara paylayın. Düşmənləriniz sizi incitsələr, dərhal nümayəndəmiz Seyidova məlumat verin” [3, s.85-103]. Göründüyü kimi Seyidov və onun rəhbərlik etdiyi heyət Ərzurum əhalisi üçün əllərindən gələni etmiş, bütün çətinliklərdə onları darda qoymamışlar.

Rus işğalı dövründə Ərzurumdakı bir məscidlərdə imamlıq edən “Kantarcizade Hacı Mustafanın Hatıratı” adlı əsəri həmin dövrdə baş verən hadisələr və “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Ərzurumdakı fəaliyyətini dəyərləndirmək baxımından çox qiymətlidir. Müəllif qeyd edir ki, vəkil Seyidov

gənc, çalışqan, cəsur bir türk oğlu idi. Gətirdiyi kitab və jurnalları əhaliyə paylayırdı. Rusların Ərzurumda olduğu dövrdə, rus və erməni əsgərlərinin kiçik bir müdaxiləsi zamanı onların komandirinə şikayət edər və müdaxilə edənləri cəzalandırmağa nail olardı. Hər gün dəfələrlə məhəlləni gəzər, bazara baş çəkərdi. İnsanlar təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çalışırdı. Seyidovun bu hərəkəti, erməniləri heç razı salmazdı, imkanları olsa onu öldürməyə hazır idilər. Ancaq qorxu hissi onları bu fikirdən daşındırırdı. Savaşçı Azərbaycan türklərinin Ərzurumdakı səylərini belə ifadə edir: “... hamısı ziyalı olan Azərbaycan gəncləri fanatizmə və xurafata inanmır. İnsanları xəbərdar etməyə çalışırdılar ki, bir kənara çəkilmək əvəzinə çarə axtarmaq və işləmək lazımdır” [2, s.161-178; 3, s.85-103]. Onu da qeyd edək ki, adı çəkilən müəllifin xatirələrini əldə etmək mümkün olmadığından B.Aslanın adı çəkilən kitabına və Y.Arslanın məqalələrinə müraciət edilmişdir.

Xeyriyyə cəmiyyətinin ilk növbədə diqqət mərkəzində olduğu məsələlərdən biri də digər bölgələrdə olduğu kimi tərک edilmiş müsəlman uşaq və qadınları toplayaraq, onları sığınacaqlara yerləşdirmək idi. Cəmiyyət nümayəndələrinin səyi nəticəsində Ərzurumda və onun ətrafında yüzlərlə uşaq küçələrdən toplandı və rus əsgərlərinin əlindən alındı və Bakı, Tiflis və digər şəhərlərdə yerləşən sığınacaqlara göndərildi. Gərgin zəhmət sayəsində ilk ayda 250 nəfər sahibsiz uşaq və 150 nəfər qayğıya ehtiyacı olan qadını fəlakətdən qurtarıldı [2, s.161-178]. Müharibə bölgələrindəki nəzarətsiz müsəlman uşaqlarının toplanmasında daha səmərəli nəticələr əldə etmək üçün “Cəmiyyət” rəsmi qurumlarla və digər millətlərin xeyriyyə cəmiyyətləri, eləcə də “Rusiya qırmızı xaç cəmiyyəti” ilə əlaqə quraraq onlardan təcrübəsindən istifadə etməyə çalışırdı [1, s.139].

Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvlərinə yalnız uşaqların toplanmasında deyil, həm də göndərilmələrində maneələr törədilirdi. Belə ki, Qars, Ardahan, Ərzurum, Oltu, Kağızman, İğdır və s. yerlərdən toplanan müsəlman yetimlər Üçmüəzzin və Gümrü üzərindən qatarla Tbilisiyə yola salınırdı [1, s.139]. Bütün maneələrə baxmayaraq “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” üzərinə götürdüyü çətin vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir.

Çox keçmədən, insanlara dayaq olmaq və xeyriyyə cəmiyyətinin yerli şöbəsini açmaq üçün Seyidovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti Ərzuruma göndərildi. Artıq xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndələri uzun müddət Ərzurumda qalaraq xalqın təşkilatlanmasına, ayıq-sayıq olmasına və müxtəlif ehtiyaclarını ödənməsinə səy göstərəcəkdir. Bununla bağlı B.Aslan yazır: “Budur, Anadolu xalqının bu çətin günlərində ona qardaş əlini uzadan Azərbaycan türkləri və cəmiyyəti xeyriyyə nümayəndələri. Kömək məqsədi ilə buraya göndərilənlər türk qardaşlarına kömək etmək üçün əllərindən gələni etdilər. Əslində, Seyidov kimi bir çox şəxslər bu yolda canlarını fəda etmişlər [2, s.161-178]. Rus ordusunun Ərzuruma girməsindən sonra xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən Türküstan və Qafqaz türklərindən toplanan yardımlar Seyidov soyadlı millət vəkili vasitəsilə Ərzurum

bölgəsinə göndərilirdi [63 s.85-103].

1917-ci ilin sonunda Şərqi Anadoludan geri çəkilməyə başlayan rus ordusu əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan qoşunlarla əvəz olundu. Ermənilər açıq şəkildə əhaliyə hücum etməyə başladılar. Türkləri gördükləri yerdə öldürür, dükən və evlərinə girib talan edirdilər [2, s.161-178]. Bu sonsuz hücumlar qarşısında xeyriyyə cəmiyyəti nümayəndələri Ərzurum əhalisini silahla təmin etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə cəmiyyətin nümayəndəsi Seyidov, Ərzurumun bələdiyyə sədri Hakkı Paşanın daxil olduğu on iki nəfərlik heyət Ərzurumdakı rus qoşunlarının komandirinə müraciət etdilər. Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri Rusiya təbəələri olduğu üçün yalnız 50 silah almaq mümkün oldu [1, s.140]. Rusların erməni hücumlarına qarşı heç bir tədbir görməyəcəyi və türklərə silah vermək niyyətində olmadığı başa düşüldükdə, Seyidov və nümayəndə heyətində olan Ərzurumlu nümayəndələr öz başlarına çarə qılmaq qərarına gəldilər. Bu hərəkət üçün əvvəlcə şəhərdəki müsəlman xalqının əlindəki silahların miqdarını təyin etmək lazım idi. Zakir bəy bütün evləri gəzərək cəmiyyətin verdiyi qida və geyimləri payladı, evlərində silah olub-olmadığını öyrəndi. Ərzurumda təxminən 600 silahın olduğu müəyyən edildi [2, s.161-178].

Andranikin gəlişindən sonra vəziyyət daha da pisləşdi, ermənilər şəhərin bir çox yerində həbsxanalar qurdular və şəhərdə ələ keçirdikləri türkləri bura doldurdular [2, s.161-178]. Xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndəsi Seyidovun da birlikdə olduğu bələdiyyə heyəti ermənilər tərəfindən həbs edilərək o dövrdə rus kilsəsi ilə üzbuüz bir binaya aparıldı. Türk ordusunun yaxınlaşdığını anlayan ermənilər xəstəxana və digər binalara doldurduqları türkləri yandıрмаğa başladılar. Bu qırğından kimsə xilas ola bilmədi [2, s.161-178]. Kantarçızadənin xatirələrində Seyidovun ölümü haqqında qeyd edilir ki, rus ordusunun geri çəkilməsi zamanı Azərbaycana qayıtmayan, ancaq Ərzurumdakı türk qardaşlarına kömək etmək üçün burada qalan və bunun üçün hər cür fədakarlığa hazır olan xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndəsi Seyidov və dostları ermənilər tərəfindən faciəli şəkildə qətl edildilər [2, s.161-178]. Cəmiyyət üzvü Seyidov son nəfəsinədək çarpışaraq öz qardaşlarına kömək etməkdən geri çəkilmədi və hətta bu yolda canını da qurban verdi.

Göründüyü kimi, Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlində çar Rusiyası tərəfindən işğal edilən Ərzurum əhalisi ağır fəlakətə düşər olmuş, yerli əhalinin yoxolma təhlükəsi mövcud olmuşdu. Belə bir zamanda Azərbaycan xalqı öz qardaşlarını darda qoymamış, onlara yardım əlini uzatmışdır. Tarixçi Betül Aslan Ərzurumun işğal zamanı erməni və rusların ağır zülmünə məruz qalan yerli əhaliyə "Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" tərəfindən göstərilən yardımları yüksək qiymətləndirmişdir. Minlərlə yetim, sahibsiz və rusların əlində olan uşaq, qadın cəmiyyətin səyi nəticəsində toplanaraq Azərbaycanda təşkil edilən sığınacaqlara sövq olunmuşdu. Məlumdur ki, "Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" tərəfindən altı belə sığınacaq təşkil olunmuşdu.

Ərzurum bölgəsində həyata keçirilən yardım tədbirlərində cəmiyyətin üzvü Seyidov başda olmaqla bir sıra şəxs yaxından iştirak etmişlər. Müəllif B.Aslan onun fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün hadisə və faktları qələmə alaraq türk oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır. Onu da qeyd edək ki, işğal zamanı Ərzurumluların yanından ayrılmayan Seyidov Andranikin başçılıq etdiyi dəstə tərəfindən şəhid edilmişdir. Yerli əhali cəmiyyətin fəaliyyətini razılıqla qarşılamiş, onlara öz minnətdarlıqlarını bildirmişlər. Müəllif bunu öz əsərində dönə-dönə ifadə etməkdədir. “Cəmiyyət”in Ərzurumda əvəzolunmaz fəaliyyətinin aşkar edilərək işıq üzünə çıxarılmasında müəllif Betul Aslanın xüsusi rolu qeyd olunmalıdır. Azərbaycan tarixçiləri və tarixşünaslığı üçün mühüm mənbə rolunu oynayan “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri”nin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardıımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” əsəri, həm də Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının bir nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aslan B. I.* “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardıımı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara: Atatürk Kültü Merkezi Yayınları, 2000, 412 s.
2. *Aslan B.I.* Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı "Kardaş Kömeği (Yardımları)" // Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , 2010, cilt 0, sayı 6, s.161-178
3. *Arslan Y.* Erzurumda Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcı Zade Hacı Mustafanın hatıraları // Ankara. Atatürk Dergisi, 2010, cild 1 sayı 6, s.85-103
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F. 498, siy. I
5. Başbakanlıq Osmanlı Arşivleri (BAO), fond Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH ŞFR)
6. *Öğün T.* Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923). Ankara: Ebabil Yayınevi, 2004, 289 s.
7. *Karpat K.H.* Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri, (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, 338 s.
8. *Tipi Ş.* Pışibba (1860–1926). (Haz: Canerhan Tipi). İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, 248 s.
9. *Yüksel M.I.* Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri // Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2008, sayı 37, s.259-287

Redaksiyaya daxil olub 19.02.2021